

Прилог културној стратиграфији манастира Светих арханђела код Призрена

ВЕСНА БИКИЋ, Археолошки институт, Београд

Остаци комплекса манастира Светих арханђела код Призрена* већ више деценија привлаче пажњу стручне јавности, посебно архитеката и историчара уметности. Њихови радови, засновани на теренским истраживањима, дали су велики допринос изучавању овог изузетно значајног комплекса. Прве обимне археолошке радове обавио је 1927. године проф. Р. Грујић. Његова истраживања била су усмерена на откривање остатака главне манастирске цркве, као и мање цркве Св. Николе. Прецизно вођена истраживања поред остатака зидова изнела су на светло дана бројне уломке мермерне пластике, као и друге детаље градива, што ће касније омогућити да се сагледа некадашњи изглед ових храмова. Ограничен расположивим средствима, Р. Грујић у својим истраживањима није озбиљно зашао у друга манастирска здања, нити у старије културне слојеве.¹ Наставак истраживања уследио је тек 1961-1965. године под руководством арх. С. Ненадовића.² Том приликом од рушевина је рашчишћен цео комплекс, али, нажалост, без вођења археолошке документације. Са слојевима шута тако су ишчезла и археолошка сведочанства о последњим данима живота манастира. Будући да је основни циљ радова почетком шезде-

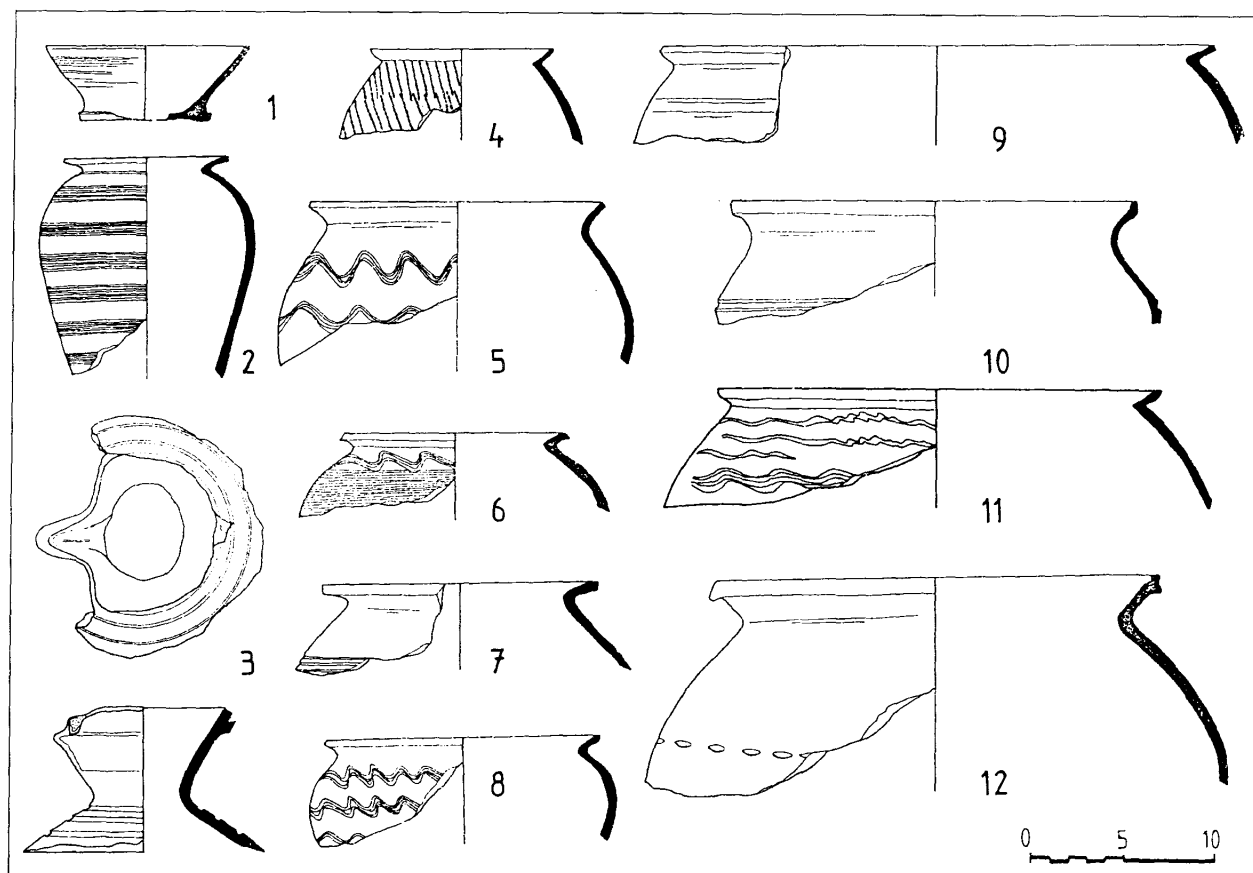
сетих година био да се добију подаци о архитектури манастира и откривени остаци конзервирају, старији археолошки слојеви ни овога пута нису истраживани. Тако је без разрешења остао проблем шта је претходило изградњи знамените задужбине цара Стефана Душана. Покушаји да се проникне у могуће одговоре остајали су у домену претпоставки истраживача. То је био повод да се 1992. године започну археолошка истраживања у ширем комплексу тврђаве Вишеград и манастира Св. арханђела. Резултати добијени већ на самом почетку истраживања упућују на изузетно сложу стратиграфску ситуацију, са постојањем више насеобинских хоризоната у дугом раздобљу од праисторије, па све до 16-17. века. Од посебног је значаја издвајање два средњовековна хоризонта који претходе времену изградње цркве и манастирских зграда. Мада скромни по обиму, они пружају доста солидно полазиште за разматрања о улози овог места у ранијим епохама средњег века. С обзиром на то да су досадашњи резултати археолошких ископавања доста детаљно објављени, са стратиграфским и осталим потребним запажањима,³ у овом прилогу пажњу би усмерили на раздобље средњег века, односно на податке које пружају анализе керамичког материјала, чиме би се већ постојећи преглед културне стратиграфије могао усмерити ка једном другачијем приступу изучавањима манастирске целине Светих арханђела код Призрена.

* Овај рад у скраћеној верзији саопштен је на Годишњем скупу Српског археолошког друштва у Призрену, маја 1996. године.

¹ Р. Грујић, Откопавање Светих арханђела код Призрена. (ПРЕЛИМИНАРНИ ИЗВЕШТАЈ), *Гласник Скопског научног друштва* III, Скопље 1928, 260-267.

² С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих арханђела код Призрена*, Споменик СХVI, Одељење друштвених наука, н. с. 18, Београд 1967, 24-67.

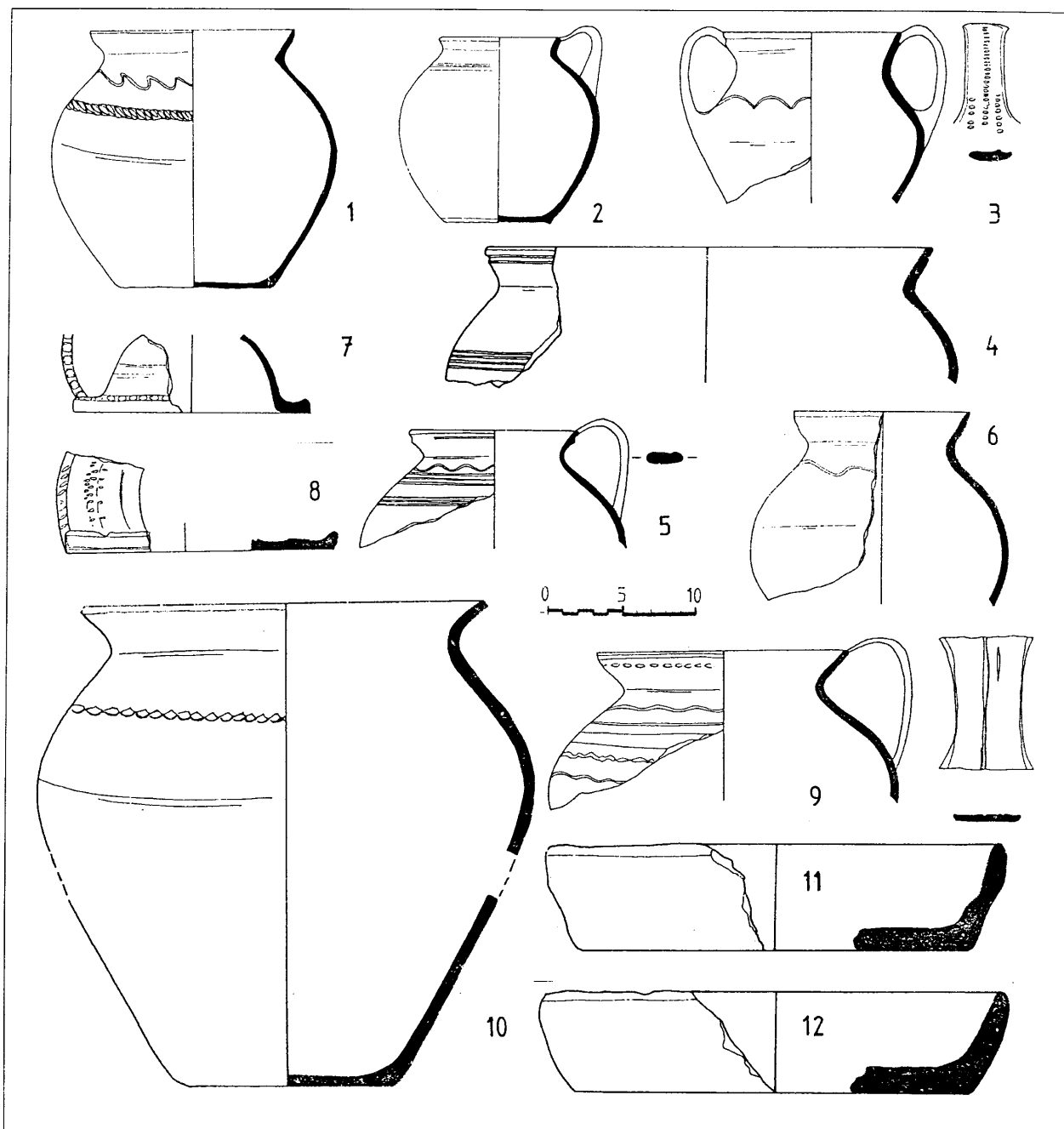
³ М. Милинковић, Нова археолошка истраживања комплекса Св. арханђела код Призрена, *Гласник Српског археолошког друштва* 11, 1996, 208-21

Сл. 1.- Манастир Св. арханђела код Призрена. Сл. 1, 2, 4-6, 8, 9, 11: Грнчарија из нивоа 11. века: Сл. 3, 7, 10, 12: Грнчарија из нивоа 12. века (Цртежи: М. Тапавички). - Fig. 1. Monastery of the Holy Archangels at Prizren. Fig. - 1, 2, 4-6, 8, 9, 11: Pottery from the horizon of XI century; Fig. 3, 7, 10, 12: Pottery from the horizon of XII century. (Drawings: M. Tapavički).

Како је познато, приликом ископавања Источног конака, у северном делу ходника откривени су делимични остаци једног старијег објекта. У истом нивоу, уз зид грађевине нађени су и делови керамичких посуда, претежно лонаца (сл. 1/1, 2, 4-6, 8, 9, 11). Све посуде израђене су на ручном грнчарском витлу, од доста добро пречишћене глине са додатком песка. Мрке су боје, у нијансама од тамномрке до црвенкасте. Само се две посуде разликују по саставу глине, тј. додацима: код јединог примерка зделе у структури се запајају ситни комади кречњака, а уз то је и светлоокер боје (сл. 1/1), док је један од лонаца израђен од глине којој је додата већа количина лискунског праха (сл. 1/6). На грнчарији из ове целине украс је углавном урезан, изведен доста небрижљиво, што је нарочито изражено код таласастих линија. Специфичношћу орнаменталног изражавања се само један, мањи лонац украшен косим уводима

изведеним чешљем - гребеном (сл. 1/4). Ова локална грнчарија, према постојећим класификацијама, карактеристична је за последњу етапу развоја Балканско-понунавске културе, која се на ширем балканском простору временски опредељује у раздобље од последњих деценија 10. до краја 11. века. Промене које се на грнчарији тада уочавају настају у новим условима, уз византијске посаде у утврђењима и одговарајућим насељима. Мада јаче изражене на материјалу у Подунављу, ове промене имају свог одјека и на грнчарску продукцију у унутрашњости Балкана. Оне се на целом простору манифестују у савршенијем технологијом израде посуда, а такође и појединим облицима, који су у великој мери међусобно слични у поменутих областима (сл. 1/1, 5, 6, 8, 11). Ова појава запажа се и на нашем подручју, а такве међусобне паралеле се, за сада, могу повући између грнчарије из Београда, Великог Градца и Костола у

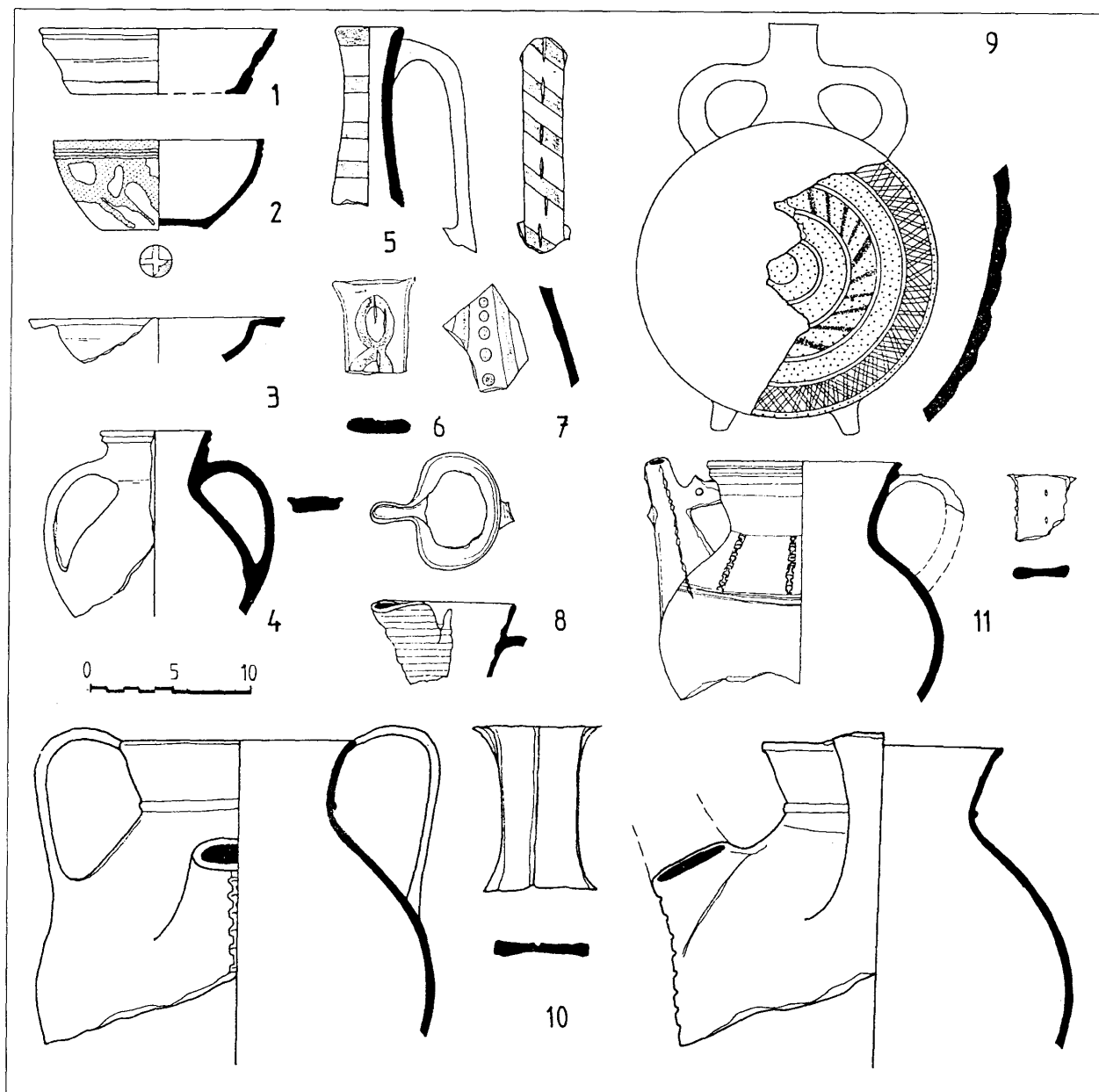

Сл. 2.- Манастир Св. арханђела код Призрена. Кухињска керамика из раздобља друге половине 14. до средине 15. века (Цртежи: М. Тапавички).- Fig. 2.- Monastery of the Holy Archangels at Prizren. Kitchen wares from the period between the second half of XIV and the middle of XV century. (Drawings: M. Tapavički).

средњем Подунављу и Гамзиграда, тврђаве Рас код Новог Пазара и Светих арханђела у унутрашњости Србије.⁴ Према карактеристикама, које се односе на технологију израде, облике посуда и врсте украса, грнчарија из овог нивоа могла би се датовати у 11.

век, и то највероватније тек од средине овог столећа. Истом културном хоризонту припадала би и у већој

⁴ В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1994, 52-53.

Сл. 3.- Манастир Св. арханђела код Призрена. Трпезна керамика из раздобља друге половине 14. до средине 15. века (Цртежи: М. Тапавички). - Fig. 3.- Monastery of the Holy Archangels at Prizren. Table wares from the period between the second half of XIV century and the middle of XV century. (Drawings: M. Tapavički).

мери оштећена гроздолика наушница, вероватно налаз из гроба.⁵

У непосредној близини претходно разматране целине, такође у северној згради Источног конака, у

слоју мрке земље откривена је још једна група керамичких посуда (сл. 1/3, 7, 10, 12). Мада се свега пар примерака може типолошки одредити, ова грнчарија указује на постојање једног хронолошки млађег нивоа који је на овом сегменту налазишта остао сачуван само у траговима. Грнчарија из поменутог нивоа је бољег квалитета у смислу припреме глине,

⁵ М. Милинковић, *op. cit.*, 218, 222, Т. II/8.

обликовања и печења судова, и у већој је мери уједначена у типолошком смислу. Иако се хронолошки непосредно наставља на грнчарију претходне епохе, ова нова са њом има врло мало сличности, односно одликује се развијенијом профилацијом, посебно у зони обода, и знатно редукованим украсом. Сличност са хронолошки старијим материјалом постоји, и то у начину обликовања - на ручном витлу, као и у врсти глине која је употребљена за израду посуда, што упућује на мишљење о коришћењу истог изворишта сировине, а такође и на у основи исту примењену технологију печења судова. Бољи квалитет хронолошки млађе грнчарије би се, с обзиром на поменуте сличности, могао објаснити напретком у овладавању вештине израде керамичких посуда. Све наведене карактеристике указивале би на време највећег домета локалног грнчарског заната у раздобљу 12. и на почетку 13. столећа. Поменуто датовање керамике поткрепљују и раније откривени примерци чанкастог новца, као и једна мала бронзана копча.⁶

Трећи, најмлађи средњовековни ниво одговара времену у којем црква Светих арханђела већ постоји као задужбина цара Душана. Културни слојеви овог хоризонта откривени су на свим истраженим површинама унутар манастира, а његови трагови постоје и у утврђењу Вишеград. У просторијама Источног конака, који је до сада једина у потпуности археолошки истражена грађевина, нађено је доста предмета материјалне културе, међу којима је грнчарија најбројнија (сл. 2, 3). Овај керамички материјал у целини је локалне израде и одликује се великом разноврсношћу облика, међу којима се истичу лонци са једном и две дршке. И према начину израде грнчарија је уједначена - скоро све посуде су обликоване на ручном грнчарском колу, са видљивим отисцима дораде прстима са унутрашње стране, осим црепуља које су обликоване рукама, односно без употребе витла. Глина од које су израђени судови је солидно пречишћена, са додатком песка, а боја им је углавном мрка, у нијансама од мркосиве до црвенкастомрке. Поједине зделе и лонци су маслинастозелено глеђосани (сл. 2/4; сл. 3/2-4, 11). Већина лонаца и поклопци су украшени урезаним

линијама и убодима, који се јављају или самостално или у различитим међусобним комбинацијама. По питању украшавања, специфични су крчази, на којима се запажа сликање мотива белом бојом (сл. 3/5-7). Готово сви облици посуда у оквиру већег броја форми од раније су познати са налазишта у унутрашњости Србије, а највише сличности налазимо на грнчарији из Крушевца и Сталаћа, као и манастира Раваница и Студеница.⁷ Према историјским подацима и резултатима које пружа археологија - стратиграфији и анализама покретних налаза - хронолошки оквир овог хоризонта је друга половина 14. до средине 15. века.

У покретном материјалу из овог нивоа издвајају се два предмета: буклија украшена сграфито техником (сл. 3/9) и стаклена чаша ребрасто профилисаног трбуха. Међу бројним облицима керамичких посуда буклије су готово једина форма са јасно израженом двојакном функцијом: као посуда за служење течности за трпезом, а такође и за ношење на путу. Поред карактеристичног облика, све буклије из овог раздобља одликује и изражена декоративност. Осим ребрасто профилисаног сферичног дела трбуха и сграфито украса, на буклији из конака у Светим арханђелима преко жуто глеђосане основе су сликани мотиви зеленом глеђи. Мада се у српским средњовековним градовима и манастирским комплексима буклије углавном налазе у врло фрагментарном стању, чини се да су све до сада објављене у основи истог облика, али различито украшене. То је уједно и разлог што нису нађена два идентична примерка, а аналогни примерци се свде на истицање сличности појединих елемената облика или украса. Према овом критеријуму, постојање пластичног

⁷ Д. Минић, Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца, *Старинар* XXX/1979, 1980, Т. 1/1-5, Т. III/1, стр. 45; Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, Средњовековни град Сталаћ, *Рашка бањица* I, Краљево 1975, 188, Т. II/1-3, 7; М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981, фото 41; Д. Мадас, Археолошки радови у манастиру Раваница 1967-1971, *Саопштења Републичког завода за заштитну споменичку културу* X, 1974, 81, сл. 5, стр. 85; М. Радан-Јовин, М. Јанковић, С. Темерински, *Студеница у светлости археолошких и архитектонских исцртавања*, in В.Ј. Ђурић (ed.) *Благо манастира Студенице*, Галерија САНУ, Каталог изложбе 63, Београд 1988, 62, сл. 31/1, 63, сл. 32/1, 3, сл. 33/3, 64, сл. 34/2.

⁶ *Ibid.*, 216, 222, Т. II/9.

ребра на прелазу сферичног у бочни део приближило би нашу буклију примерку откривеном у Новом Брду,⁸ док би сграфито украс био најсличнији оном на студеничкој буклији.⁹ Претходно разматране буклије, а такође и овом приликом само поменута врста стаклених чаша, јављају се сразмерно често и на другим истовременим налазиштима, што омогућава, поред стилских анализа, и разматрање важних питања о привреди овог подручја у средњем веку. Појава буклија значајна је за шира истраживања о утицају византијске керамике, старије и истовремене, на српско грнчарство, док се на основу стаклених чаша, које доспевају из италијанских радионица посредством дубровачких трговаца, могу поузданије пратити путеви караванске трговине у унутрашњости средњовековне Србије.

Овај кратак преглед материјалне културе из средњовековних хоризоната, поред раније објављених резултата истраживања, истиче комплекс Светих арханђела код Призрена као вишеслојни локалитет са значајном ранијом средњовековном компонентом. То покреће низ важних питања о улози овог места у епохама које претходе изградњи цркве и заснивању манастира у време цара Стефана Душана. Јасне су индикације о коришћењу овог простора у позној антици, а потом од 11. па до краја 14. века у неколико етапа. Времену обнове живота у средњем веку припадају откривени гробови, а такође и остаци једног делимично истраженог зиданог објекта у близини. Предмети материјалне културе локалног су карактера, односно израђује их и користи становништво на територији под византијском управом.

Посебно питање представља постојање сакралне грађевине. С обзиром на то да су трагови ранијег објекта врло слабо сачувани, може се само претпоставити да је на овом месту постојала старија црква, вероватно из 6. века, која је у средњем веку обновљена. Откривени гробови би, у том случају, припадали ареалу некрополе која се развила око

цркве. Обнова древног светилишта вероватно је била у вези са оснивањем Призренске епископије, која се помиње већ у првој повељи цара Василија II Охридској архиепископији из 1019. године.¹⁰ У вези са овим значајан је и податак да је у седишту Епископије - Богородици Љевишкој - у току ископавања старије цркве нађен новац цара Романа Лакапина, што би указивало на постојање ове цркве већ у 10. веку.¹¹ У овом периоду она нема ранг епископије, односно нема је међу епископијама Бугарске цркве из времена Симеона. С обзиром на претходно изнесене податке, време настанка Призренске епископије било би у току друге половине 10. века. Поменути историјски подаци, а такође и прелиминарни резултати истраживања и анализа покретних налаза указивали би на то да је обнова касноантичког светилишта на месту касније цркве Светих арханђела највероватније уследила крајем 10. или у првим деценијама 11. века.

За другу етапу, која се непосредно наставља на претходну и траје током 12. и на самом почетку 13. века, може се рећи да је под јачим утицајем византијске културе. Веће присуство византијске војске у тада граничној области према Српској држави, поред историјских података, може се потврдити и на основу налаза новца, као и карактеристичне грнчарије.

Будући да за раздобље између првих деценија 13. и средине 14. века за сада не постоје археолошки трагови, оно се може донекле реконструисати на основу вести из историјских извора. Прва је из 1220. године и говори о протеривању грчког епископа из Призрена, на чије је место постављен Србин.¹² Из друге, позније вести сазнаје се да је Вишеград (Горњи град) краљ Милутин поклониле Призренском епископу, заједно са градском црквом св. Николе.¹³ Још једна вест говори о раздобљу пре изградње нове цркве. То је познати податак да је цар Душан поди-

⁸ Г. Марјановић-Вујовић, *Средњи век*, in: *Археолошко блага Србије из музејских збирки*, Каталог изложбе, Народни музеј у Београду, Београд 1983, 145-146 (кат. 118).

⁹ Е. Пејовић, *Каталог археолошких налаза*, in: В.Ј. Ђурић (ed.) *Благо манастира Студенице*, Галерија САНУ, Каталог изложбе 63, Београд 1988, 78, сл. 54, стр. 77, 80 (кат. А 55).

¹⁰ Љ. Максимовић, *Тријумф Византије почетком XI века*, in: *Историја српског народа I*, Београд 1981, 176-178.

¹¹ С. Ненадовић, *Богородица Љевишка, њен настапак и њено место у архитектури Милутиновог времена*, Београд 1963, 23-24.

¹² Д. Богдановић, *Преображај српске цркве*, in: *Историја српског народа I*, Београд 1981, 317, 320.

¹³ С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих арханђела код Призрена*, 9.

гао свој храм на месту старе цркве која је до темеља порушена.¹⁴ Из све три наведене вести евидентно је да је одмах након повлачења Византије Призрен са околином доспео у српске руке, а такође и то да у време краља Милутина тврђава Вишеград постоји. То, међутим, и даље оставља отвореним питања да ли и старија црква постоји у то време и да ли је у функцији. Иста дилема остаје и за раздобље непосредно пре изградње нове цркве Светих арханђела, мада нека нова истраживања отварају могућност за разрешење овог питања. Садржаји два документа су од значаја за ова разматрања: један је из Млетачког архива из 1340. године, а други је арханђелска повеља призренском манастиру, и оба говоре о тешкој болести краља Душана, односно његовом чудесном излечењу и, поводом тога, изразима захвалности.¹⁵ На основу поменутих докумената изнесена је претпоставка да се исцељење краља збило у некаквој вези са старим светилиштем код Призрена.¹⁶ Прихватање ове претпоставке подразумевало би и становиште да је стара црква у то време била у функцији. Према томе, реално би било очекивати да су на појединим сегментима

остали очувани трагови културних слојева из времена владавине краљева Стефана Првовенчаног и Милутина.

Последња средњовековна етапа, из времена постојања комплекса Светих арханђела, најбоље је позната. И покретни материјал из овог хоризонта, пре свега грнчарија, јасно показује стилску припадност српском културном кругу, односно укалапа се у већ раније уочену типолошку унифицираност грнчарије у раздобљу 14. века.

Комплекс Светих арханђела код Призрена, већ према првим резултатима нових истраживања, издваја се као изузетно значајно налазиште са сложеном стратиграфском ситуацијом. Ограничавањем овог прилога на раздобље средњег века, покушали смо да укажемо на значај пре свега раздобља које претходи изградњи задужбине цара Стефана Душана. Најважнија питања се односе на значај култног места, чији се континуитет може, са великом вероватноћом, претпоставити почев од раздобља позне антике, односно 6. столећа, па све до средине 15. века, када Турци истовремено са освајањем Призрена руше и спаљују цркву Светих арханђела. Не мање важни су и проблеми у вези са временом заснивања ранијег средњовековног насеља на простору уз Бистрицу, а такође и са временом настанка тврђаве Вишеград и њеног коришћења у епохи средњег века. На ова и друга важна питања потпуни одговори могу се очекивати тек након обимнијих археолошких истраживања.

¹⁴ *Ibid.*, 5.

¹⁵ Д. Поповић, Представа владара над "царским вратима" цркве Св. арханђела код Призрена, *Саопштења Републичког завода за заштитију споменика културе XXVI/1994*, 30-31.

¹⁶ *Ibid.*, 31.

UDK 726.7.033.2(497.115):902.01-03"653"

A CONTRIBUTION TO THE CULTURE STRATIGRAPHY OF THE MONASTERY OF THE HOLY ARCHANGELS AT PRIZREN

VESNA BIKIĆ, Institute of Archaeology, Beograd

The traces of monastery complex of the Holy Archangels at Prizren are drawing the scholars' attention for decades. The assessments of architects and art historians based upon field research, contributed greatly to the study of this important edifice. Archaeological research, however, has not been advanced since the first exploration of R. Grujić in 1927. The basic objective of all previous research was to obtain the data on monastery architecture and its conservation, and hence the earlier archaeological layers were not explored. Therefore a problem of what preceded to the construction of this remarkable lega-

cy of King Stefan Dušan remained unsolved. It was a motive to initiate the archaeological excavations in 1992, in a broader area of the Holy Archangels, i.e., the monastery complex and the Višegrad fortification. The new results were immediately obtained indicating a complex stratigraphical situation. Several settlement horizons covering a long period since prehistory until XVI-XVII centuries were uncovered. Distinguishing the two medieval horizons, which preceded the construction of church and buildings of the monastery complex, is especially important. It is a solid starting point in discussion

on the role of this place in earlier Medieval epochs. Based upon the present survey of culture stratigraphy, this contribution focuses on data obtained from the analysis of ceramic material which may lead to a different approach to the research of this complex.

Indications of using the noted area are distinct in the Late Roman period, as well as later in a period between eleventh and mid-fifteenth century. The time of Medieval renewal of the settlement is represented by burials and, not far from them, traces of partly explored masonry. Objects of material culture in this horizon are of a local character, i.e., manufactured and used by population settled in the territory under the Byzantine government (fig. 1/1, 2, 4-6, 8, 9, 11). A sacral construction renovated in Medieval times, which replaced an older church dating probably from VI century, represents a specific problem. Reconstruction of the old sanctuary was probably related to the establishment of Episcopacy at Prizren, taking place in the end of X, or in the first decades of XI century.

The second stage follows immediately, covering a time-span between XII and the beginning of XIII century. The region was under much stronger influence of Byzantine culture in this period. Apart

from historic documents, this influence could be confirmed by coinage and pottery (fig. 1/3, 7, 10, 12).

For the time being, the record is lacking for a period between the first decades of XIII century and the middle of XIV century.

The last Medieval stage - since the Monastery of the Holy Archangels came into existence, is well understood. It covers a time-span between the second half of XIV and the middle of XV century. The attribution to the Serbian culture circle is clearly indicated by archaeological finds, primarily the ceramic vessels from this period, i.e., it conforms to previously noted typological uniformity of the pottery between XIV and the first half of XV century (fig. 2, 3).

Apart from questions related to significance and continuity of the ritual place, it is also necessary to resolve important problems associated to the time of establishment of the oldest Medieval settlement in the zone along the Bistrica river, and the time of establishment and use of the Višegrad fortification in the Medieval epoch. Answers to all these questions may be expected only after archaeological explorations on larger scale.